

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

ADRESSE: 13 R. ANTOINE
 RÉDACTION DU JOURNAL
 „Droschak“
 GENEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԳԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՍՊԱՍՈՂԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՈՒՄ

Դարձեալ յուսոյ, ակնկալութեան օրեր... Եւրօպան ուժգին մի խրատուով ուզում է, կարծէք, ցոյց տալ սուլթանին, որ հայի աստղը դեռ ևս չէ մարել Յոսքերը սթափուում են երկարատե թմրութիւնից. հանրային կարծիքը մոլեգին յորձանք է տալիս և դիւանագիտութիւնը մեղադրեալի աթոռի վրայ դրեւելով՝ խօսք է առնում ինքզինքը պաշտպանելու:

Թիւրքաց դաւանութիւնների արձագանքն է, որ տխուր շուռաշուռով անցնում է կրկին քաղաքակիրթ աշխարհի վրայից. հայկական խնդիրն է, որ մոռացութեան անդէնդից դուրս նետուելով՝ ցցուում է նորից պարլամենտական ատեանի առջև:

Այն հազաւորէպրօպէններից է սա, երբ անակնկալ անցքերը դալիս են վայրկենաբար լուսաւորելու թշուա հալածականի խարխափող գիտակցութիւնը, երբ մահաւան ճիրաններում գալարուող մասսան՝ ջարդի ու անհաւասար կռի կրկէսում մի վայրկեան հոգի է առնում, սրտապնդուում է, բեւելով հեւուից օգնութեան խուլ մրմունջներ... Ախտով չափ ամօքուում են նրա վշտերը, կազդուրում են նրա վէրքերը:

Արբան կը տևէ արդեօք այս յուսատու սպասողական դրութիւնը...

Յսվորել ենք յոռետես լինելը Ընտելացել ենք դիւանագիտութեան սին ու ամուլ ծանուցումներին: Հեռու պահենք, այնուամենայնիւ, բացարձակ սկեպտոսութիւնից: Ոչ չափազանց յոռետես, ոչ չափազանց լաւատես: Պաղ անխուով համբերութեամբ դիտենք անցքերը և սպասենք նրանց վախճանին:

Իսկ մինչ այն՝ հաճելի է մեզ արձանագրել որ հայկական համակրութիւնները այսօր շեշտուում են Եւրօպայի բոլոր կէտերում աւելի ուժգին, քան նախորդ թւականներում: Առաջին անգամն է, որ Բերնի համաշխարհային խաղաղութեան բիւրօն այնքան կորովի դիմում է անում՝ վեց պետութիւններին, ցոյց տալով նրանց 61-րդ յօդուածի իրագործելու անյապաղ անհրաժեշտութիւնը: Առաջին անգամն է, որ սօցիալիստական բիւրօները ընդարձակ ու մոլեգին մանիֆէստներով յորդոր են կարգում Եւրօպայի աշխատաւոր ընդհանրութեանը՝

ձայն բարձրացնել պարլամենտներում ու հրապարակական ժողովներում ինպատ հայութեան: Անգամ Աւրօտրիայում՝ միացեալ ու բազմացեղ սօցիալիստական կօդրէսում համակրութեան ցոյց են անում տաճկական բարբարոսութեան զօհերին:

Եւ այդ բոլոր ցոյցերի, այդ բոլոր մանիֆէստների ու ձուռերի մէջ միութարական այն է, որ դրանց հեղինակները չեն ուզում բաւականանալ սոսկ պլատօնական համակրութեան արտայայտութիւններով, սոսկ բողոքներով՝ ընդդէմ ջարդերի ու աւերումների — ինչպէս սովոր էինք տեսնել 1895-96 թւականներում — այլ նրանք վկայում են և փաստելով ապացուցանում, որ թալանն ու սպանութիւնը հայ երկրի նորմալ, առօրեայ վիճակն է և որ հետեւապէս պէտք է դիմել անմիջական ու արմատական բարենորոգումների՝ ի կատար ածելով Բերլինի դաշնագիրը և 1895-ի մայիսեան ծրագիրը:

Հայկական պրօպագանդը հասունացել է: Պրօ Արմէնիան՝ իր եռանդուն գործունէութեամբ, իր աղէխարշ նկարագրութիւններով ու արիւնոտ փաստերի հեղեղով պատրաստել է մաքերը աւելի գործնական ու բանաւոր աշխատանքի: Ամբողջ Ֆրանսիան է այսօր ոտքի կանգնել հայկական խնդիրն առաջ մղելու համար: Նոյեմբերի 4-ի հարցապնդումի ընթացքում Ջամբայի օրակարգին առաջնութիւն տալով՝ պատգամաւորական ժողովը և նրա հետ Ֆրանսիան համակրութեան մի յուզիչ ցոյց էր, որ կամեցաւ անել հայերին:

Միացել են բոլոր կուսակցութիւնները մի սրտաշարժ համերաշխութեան մէջ՝ յանուն մի քաւած, ողբերգական դատի, որի վսեմութիւնը գիտակցում են ամէնքն էլ: Հրապարակ են եկել Դիտուրնելի պէս մարդիկ, որոնք հեղինակաւոր ձայնով թերագրում են կառավարութեան, որ Հայաստանի բարենորոգումները պէտք է լինեն կենտրոնական խնդիր Ֆրանս-Թիւրքական ընդհարումի մէջ և հրաւիրում են մինիստր Դելկասսէին նախաձեռնող լինել միջազգային մի խորհրդաժողովի, որը վերջ դնէր հայկական դժոխքին: Ֆրանսիայի բարոյական հմայքին նախանձախնդիր և ուսական յղինակցութեան՝ մոլեռանդ հակառակորդ՝ Մեծ Յեղափոխութեան հպարտ վաւակները պարլամենտի մէջ ու լրագրական սիւնակներում թախանձաբին յորդոր են կարգում՝ կառավարութեան՝ մարքել չարաշուք Հանօսօյի ոճիրները, փրկել մի առաջագէտ, քաղաքակրթուող ժողովուրդ բարբարոսների ճանկերից և թող չտալ երբէք, որ այդ ժողովրդի

Ճակատագիրը յանձնել մի այլ Բոնականի քմահա-

ճութեան... Ինչ է պատասխանում պ. Գեղկաստե Ի՞նչ առաց նա նայեմքերի 4-ին ի պատասխան Գրքի Կոչէնի և Զամբայի Հարցապնդումներին: Այնչ, կամ գրեթէ ոչինչ: Ընդհանուր բաներ, տարտամ, երկայրի յայտնութիւններ: Հարկադրած պաշտպանելու նա փութաց ծանուցանել որ ինքը ջերմապէս համակրում է հայերին և որ Ֆրանսիան դմիշտ կը բարձրացնէ իր ձայնը, որպէս զի հարցատահարութիւնները գագարեն", — և ապա իսկոյն կը բաց, յետ նահանջեց, յայտարարելով, որ Ֆրանսիան միակ ստորագրողը չէ Բերլինի դաշնագրի:

Յակնի, խոշոր հարցապնդումը դեռ յետոյ կը բայ և պ. Գեղկաստե խոստացու արդէն աւելի հանգամանորէն պարզել իր հայեացքները հայոց հարցի մասին: Մեր բարեկամ Գիւստավ Ֆուլանէ պատրաստում է մի լուրջ ու ահաւոր դ. օ. ս. ւ. է, որը կունենայ, անկասկած, նոյնպիսի մի շառաչում, որպիսին ունեցել են համակրելի պատգամաւորի միւս կարևոր հարցապնդումները:

Սպասենք ուրեմն: Մեկ բան միայն պարզ է առայժմ, այն որ պ մինխարը առաջիկայ հարցապնդումին ստիպւած կը լինի աւելի բացայայտ լինել և չպիտի կարողանայ այլևս դիւանագետի ձկուն լեզուով վարագուրել իր մտքերը — քանի որ, ինչպէս տեղեկանում ենք, նրա դէմ կազմակերպւում է մի պատկառելի գրոհ պարլամենտի բոլոր կուսակցութիւններից:

Սպասենք: Եթէ Ֆրանսիական կառավարութիւնը այս անգամ էլ մի կերպ փախուստ կըտայ և «յանուն խաղաղութեան» կը հրաժարելի հայկական ողբերգութեան վերջ դնելու անհրաժեշտ նախաձեռնութիւնը ստանձնելու, եթէ այսքան հեղինակաւոր դիմումներից ու մեծադուր ցոյցերից յետոյ էլ դիւանագիտութիւնը կը մնայ ձեռնպահ ու անկարեկիր — (ami vis) — Մենք մեր պարտքը կատարած համարելով՝ հանդէպ մեր խեղճ ու յաւերժօրէն մանուկ հասարակութեան և հանդէպ այն մի կարգ բարեմիտ եւրոպացիների, որոնք շարունակ ամբաստանում են մեզ, ցոյց տալով յեղափոխական տաքտիկի անպատեհութիւնը — ապացուցած կը լինենք միանգամ ընդմիշտ մեր մի շարք «խաղաղ», «օրինական» ձեռնարկներով: որ հայ յեղափոխականները անուղղելի տաք գլուխներ չեն, ամբարիշտ ու կուսակցի ռեֆիներ չեն, յեղափոխութեան, իբրև արևաստի, խանգաժու սիրահարներ չեն, այլ շատ նորմալ ու սովորական մարդիկ, որոնք տանջում է հարազատ ժողովրդի անվերջ մաքրիտութիւնը և նրանից ելք գտնելու անգիմարելի տենչը:

Մենք ո՞ճիր կը համարենք այն խաղաղութիւնը, որ դնւած կը լինի մեր ժողովրդի ծովածաւալ արիւնով և իբրև հաւատարիմ սպասաւորներ այդ ժողովրդի սրբապան դասի պարտք կը համարենք երբեմնապէս այլեկոծել դիւանագիտութեան փայփայած «խաղաղութիւնը»:

ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՏՐԱՆՍԿԱՆ ԽՈՐՀՐԻՄԱՐԱՆԻՆ ՄԷջ

Սոյնմեր 4-ին, ֆուսնք-Թիւր վեճին և ֆրանսական նաւտորմիտի Միտիլինէ կղզին գրաւելուն առիթն կողմ հարցապնդումներու միջոցին, Մարտէլ Սանթա և Տընիս Կոչէն քրիստոնաներուն նստեքը ի նպաստ հայկական հարցին և Տելաւէի ու Վալտէ Բուսոյի պատասխանները:

Մ ա ը ս է ի Ս ա ն ը ա. — Նաւատորմողը մեկնած ըլլալով կը հարցնէ՞մ կառավարութեան թէ ինչ պայմաններով ետ պիտի դարձնէ զայն և ինչ գոհացում կըսպասե Թիւրքիայէն:

Կիմանանք որ սուլթանը նաւատորմողին ճամբայ ելլելը իմանալուն, հրաման ըրած է կարգադրել աւանելիքը բայց կը յուսամ որ Թիւրքիին և Լորանդոյի գոհացում տրւածին պէս, մենք ետ քաշուելու չենք:

Մեզ եթճաղելի դրութեան մէջ պէտք չէ դնեն, որ ասանկ ողորմելի արգիւնք մը ձեռք բերելու համար մեր նաւատորմողը շարժման մէջ գրիներ: Արդէն կը խօսել ուրիշ կարգադրելիք առկա գործերու մասին: Ար հարցնեմք արտաքին գործոց պ. նախարարին, արդե՞ք այդ գործերը Թիւրքիին և Լորանդոյի տեսակի գործերէն են, գրամապաշտներու (mercantis) գործերէն են կամ չէ նէ Հայաստանի կոտորածներուն վերջ մը դնելու մասին է դործը: (Շափահարութիւններ):

Կարծեմ թէ արտաքին գործոց Պ. նախարարը փափաքին հասած է, որ սուլթանին կողմէ մշակւած վարդերու յատակագիծերը և սպառնալիքները, որոնք մեզի կը խոստանային արիւնահեղ տեսարաններու վերագործը, ուր 300,000 հայեր իրենց կեանքը վրայ տրին, չպիտի գործադրուին: Պիտի խօսի անշուշտ որ Հայաստանը ից ն օ ը մ ա լ (կանոնաւոր) վիճակը գտած է: Ար խնդրեմ իրմէ ճիշդուճշդել թէ ինք և եւրոպական գիւանագիտութիւնը ինչ կը հասկանան. Հայաստանի մէջ «նորմալ վիճակ» բնելով:

Խորհրդարանը պիտի տեսնէ որ այս նորմալ վիճակը արդարապէսցութեան, կամայական բանտարկութիւններու, գիւղերու աւերակներով, ժամերու և դպրոցներու հրկիզումի, կիներու և աղջիկներու աւանգուճեկի կար շարունակութիւն մըն է, մարդատու ընտանեակութեան վիճակն է: Արճը կը ըլլէ կը ջարդեն. անշուշտ 1894-ի ջարդերէն նւազ ծանր, բայց նորէն շարժ չսնցներ որ սպանութիւն չպատահի, ապացուցանելով որ Հայաստանի մէջ նորմալ վիճակ բուածը եւրոպայի ամօթ ու նախատիքն է:

Եթէ դուք հրաւիրէք եւրոպայի միւս ազգերը միանալ ձեզի և նմանօրինակ սարսափներու վերագործը արգիւնելու համար, սուլթանին պարտադիր ընէք կարգ մը միջոցներ, զոր մարդկութիւնը կը պատկերէ, ունէ բարդութիւններէ վախաւոր բան չունիք:

Սպասակա չէ հայկական հարցի մասին հիմնովին ճառել: Մեր պաշտօնակիցը պ. Ֆուլանէ Հայաստանի մասին պիտի հարցապնդէ արդէն, և վիճաբանութիւնը իր ժամանակին պիտի գայ հասնի: Իմ թղթածրարի մէջ շատ վկայագրեր ունիմ, որոնք կապացուցանեն թէ անհրաժեշտ է միջամտել: Մեր եղբայրակիցը Բիէն Գիյաու, արդէն արտասուցեց հայոց դատին պաշտպան քաջասիրտ Pro Armenia-ի մէջ վերջերս Հայաստանէն եկած ամենաստոյգ վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ Գիւրգերը յարձակելով Մոկուքը գիւղի վրայ, որուն էրիկ մարդիկը բանտերը նետուած էին, կողոպտած և յետոյ

մար ձախհարած մը պիտի ըլլայ Սանբայի բանաձևը, մէջ մտաւ և յայտարարեց երեսփոխանական ժողովին, որ կառավարութիւնը չի կրնար ընդունիլ առաջարկած օրակարգը. գահչիճին ստանձնած գործը արդէն ծանր է իր բարդութիւնով և ընդարձակութիւնով:

Ինչպէս կառավարութիւնը չի զոհեր իր համաքաղաքացիներու շահերը, նոյնպէս իր առաջին մտազբաղումներէն ըրած է ամբողջ բարոյական շահերու հայրենաւանդ մը, զոր պիտի չձգէ որ նւազի: (Շատ լաւ):

Այս գործը գրուի հանելու համար կառավարութիւնը պէտք ունի խորհրդարանին վստահութեանը:

Սանբայի օրակարգը չի տար այդ վստահութիւնը, ատոր համար կառավարութիւնը կը մերժէ գայն: (Ծագահարութիւն: — Շարժում):

Ի վերջոյ Սանբայի բանաձևը մերժեցաւ:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ո Ւ Թ Ե Ն

30 օգոստոս 1901

Մ շ յ Լ և դ ա շ տ ի Տ ր դ Ե Տ ր. կ ա ո ա վ ա ր ու թ Ե ա ն Է ն տ ր ի գ ն Ե ր ր. — Մեր նախորդ տեղեկագրերու ընթերցողները անշուշտ լաւ կը յիշեն և կարծեմ երբէք մոռնալու իրաւունք չունին այն բոլոր խժոժութիւնները, որ ի գործ դրեցան վերջին մէկ երկու ամսայ ընթացքին Մշոյ և Դաշտի մէջ: Սոյն տեղեկագրովս ալ կուտանք միայն վերջին մէկ երկու շաբաթակայ մէջ կատարած գլխաւոր անցքերը, թէև արդէն գրելէ ձանձրանալու վրայ ենք և օրրատօրէ աւելի ու աւելի թուեալու կերպով կը ճնշէ մեզ այն հարցը՝ թէ ալ ինչո՞ւ գրենք, ո՞ւմ համար գրենք, ի՞նչ յուսով գրենք... Մենք շատ լաւ գիտենք, որ կողմերիս ժողովրդեան կորստեան հարիւրին իննսուն պատասխանատուութիւնը կ'ընկնի ամենէն առաջ մեր հայրենաբնակ և օտարաբնակ հայ եղբայրներու վրայ, որոնք ժամանակին չկատարեցին իրենց պարտականութիւնը, մոռացան անցիալի փորձերը, սպասեցին մինչև այս հրդեհն ալ բորբոքէց և դեռ կը սպասեն... Եթէ այդպէս կը վերաբերին դէպի ժողովրդի տագնապալի վիճակը մեր հարազատ եղբայրները, ալ ի՞նչ ունինք սպասելու ուրիշներէն, ալ ո՞ւմ համար գրենք...

Բացարձակ և անարգել կերպով կատարած սպանութիւններ, զագանութիւններ, անուր տանջանքները հայերիս թշուառութեան բաժակը դեռ չլեցուցին կարծես, հարկաւոր էր նորանոր գազանային միջոցներ ստեղծել: Վերջերս կազմեցաւ կառավարական պաշտօնեաններէ, թիւրքերէ և քրդերէ հրոսախմբեր՝ քողի մը ներքև՝ միմիայն հայերը կոտորելու նպատակով: Այս հրոսախուժքը իրարէ ետևէ յաջորդաբար յարձակում գործելով Դաշտի գիւղերու վրայ, սպաննեցին Գառնի գիւղէն 4 հայեր, Առաղէն 6, Բիշոյէն 8, Յունանէն 4, Մղսէէն 2, Շմլակէն 1, Ալվախնձէն 1, Վարդնիսէն 1, Սեմալէն 1, Մշոյ վերին թաղէն 1: Ամբողջը 29 հայեր: Այլևս հայերի հարստութիւնն — ոչխարն ու տաւարը աւարի առնելու կարևորութիւն չարհիւր լոկ այս ծրագրով թէ «պէտք է ջնջել հայ տարրը՝ արդէն նրա ունեցածը մերն է»: Հրկիւղեցին Մառնիկ հայ գիւղը: Մշոյ քաղաքին մէջ ալ փորձեր կը կատարեն յարձակում գործել առաջնոր-

դարանի և հայ թաղերու վրայ: Հայ տարրը բողոքովն յուսահատ, մշուշի մէջ մորթած կուռնկի նման կը տարուերի. իրաքանչիւր հայ կը սպասէ թէ «իր վրայ յարձակում գործելու և իր կեանքին ալ վերջ տալու կարգը ե՞րբ պիտի հասնի»: Ի՞նչ ընէ հայ ժողովուրդը, ի՞նչ հող տայ գլխին, ինչո՞վ պաշտպանէ իր կեանքի և պատուոյ գոյութիւնը:

Մշեցի Մէհմէդ աղա անուն թիւրքը, որ կը բնակի Դաշտի Գեմիկ գիւղ, որ Իտարէի աղա (կառավարչի — միւլթեսարիֆի — խորհրդի անգամ) է, սորա որդին Չուպեր միացած պելպաշի քերդը աշիրէթի հետ յարձակում գործեցին Ծխաւու և Վուրավու գիւղերու վրայ և «Ֆէդայիներ կան ձեր գիւղի մէջ» ըսելով կըսկսին խուզարկել ծեծել հրացանի գնդակներով վիրաւորել անմեղ գիւղացիները, վերջապէս անուր տանջանքներ տալէ յետոյ երբ ոչ մի վնասակար բան չեն գտներ, աւարի կառնեն 2 գիւղերու ամբողջ ոչխարներն ու կը վերադառնան: Մ ի թ է Մ ա հ մ է դ ն ու ս ու լ թ ա ն ը ի ր ա լ ու ն ք ա լ ա ծ չ Ե ն ի Լ ր ա ք ա ն չ ի Լ ր ի ս լ ա մ ի խ ու ղ ա ր կ ու թ ի Լ ն ն Ե ր կ ա տ ա ր Ե լ ու, ա մ է ն գ ա ղ ա ն ու թ ի Լ ն ն Ե ր ի գ ո թ դ ն Ե Լ ու, վ Ե ր ջ ա պ է ս հ ա յ տ ա ր ր Ը Բ ն ա ջ ի ն ջ ը ն Ե Լ ու:

Մշոյ քաղաքի ժողովուրդը, երկար ու բարակ խորհրդակցութիւններ կատարելուց յետոյ, հաջեւ հազ համարձակեցաւ դիմումներ կատարել սուլթանական պալատ և սուլթանի ոգևով ներշնչեալ պատրիարքարանը, սպասելով, որ սուլթանը, այդ մարդակեր գազանը, դեռ հացի փշրանքներ պիտի տայ հայերին: Ահա արդիւնքը. — պալատէն գաղտնի հրահանգ կը տրուի տեղւոյս կաւ վարչին, որ ջանայ ամէն միջոցներ ի գործ դնելով կաղապարել կատարած գազանութիւնները և հայ յեղափոխականներին վերագրել այս դժոխային գործողութիւնները: Այս ծրագիրը իրագործելու համար Բաղէշի կուսակալը կրկին վերագարձաւ Մուշ: Ալայի պէյը, Թապուր աղասին և Մշոյ երևելիներէն յայտնի բարբարոս Խալիլ էֆէնտին ելնելով Դաշտի գիւղերը խուժը մը ոստիկաներով բռնութեան, սպառնալից և անվերջ տանջանքները սկսեցին հանրագիր կնքել տալ հայերին. թէև շատերը կը դիմագրեն, սակայն ոստիկաններով կը տարւին Մուշ կը բանտարկւին: Օրինակ մը: Մշոյ Բերդակ գիւղացիներուն ժողովով եկեղեցւոյ մէջ, երեք անտուկ քարիւղ բերել կուտան և կառաւարկեն, «կամ կըստորագրէք և կամ գիւղը կրակի կուտանք»: Վերջապէս տանջանքներու տակ / գիւղի քեթիպին ստորագրել կուտան և կը հեռանան: Արդեօք ի՞նչ հարկ հանրագիր մը կնքելու համար այսքան գազանութիւններ ի գործ դնել: Ո՞վ է հարցնող և ի՞նչ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ իրենց վրայ: Ո՞վ չգիտէ որ այս բոլոր արեան շոգիները դուրեկան են նաև անխիղճ, անգութ Եւրօպային ալ:

Այժմս ալ կը լսուի, որ Վարինէ 4 թապուր զօրք կուգայ քննիչ յանձնաժողովով մը. պարզ է բացարձակ կերպով կատարած կոտորածներն ու ջարդերը կաղապարելու համար:

Մշոյ և Դաշտի աչքի դարնող անձնաւորութիւններու նկատմամբ ընդարձակ մատնութիւններ կատարած են. մատնիչը դեռ ստոյգ չգիտցուի: Վերջերս Մշոյ քաղաքացի Բոտեան Միսակ, Միքիճանեան Միհրան, հաճի

Յակոբ, Պօլէի Մձօն, կօշկակար Աղաբաշակ Լէյն Հայեր փնտուեցան իբրև յեղափոխական գործիչներ, որոնք փախուստ տւին. Հաստատ գիտնալով, որ կառավարութիւնը առանց չոր ու դալարը փնտուելու պիտի մատնէ բարբարոսական տանջանքներու, ինչ որ արած է ամէն մի բանտարկեալ Հայի: Յեղոյս բանտային կեանքն ու կատարած դիւային գազանութիւնները նկարագրելու համար թերթեր են պէտք, տոկուն սիրտ է հարկաւոր, այն էլ անշուշտ անհաւատալի պիտի երևի լսողներու համար, ուրեմն այդ մասն ալ սովորական գազանութեանց կարգն հաշուելով անցնենք վրային: Մոկունքի հայ գիւղացիք դեռ բանտն են. հարիւրաւոր կիներ ու երեխաներ դեռ Մշոյ փողոցներ կը մուրան. գիւղն ամբողջ դեռ կը մխար: Բանտին մէջ տիրող հիւանդութիւնն երթալով համաճարակ կը դառնայ: Մոկունքիցներէ 6 հոգի մեռան բանտին մէջ. մնացածներն ալ հոգեւարք վիճակի մէջ են: Մշեցի Դաշոյեան Միքայէլը, որ ոստիկանի մը զրպարտութեամբ բանտարկած և Յ տարի վճիռ տրւած էր՝ առանց փոքր պայցոյց մը ունենալու՝ մեռաւ: Մահան վրայ ալ սատանայական քրքիջներ արձակելով դիակները դուրս կը նետեն:

Այս բոլորն ալ դեռ մեզ չյուսահատեցուց. դեռ կը միտնարուէինք գէթ այն յոյսով, թէ մեր ազատութեան համար տրւած արիւնը, զոհը, կախաղանը գէթ թող պիտի տար մեզի իբրև հայ մեռնելու, սակայն այդ յոյսներս ալ ահա կըսկսի մարիլ:

Մշոյ և Դաշոյի հայը, տիրող դրութենէն բոլորովին յուսահատ, օրթոդոքսութեան կը դիմէ. հանրագրեր պատրաստած են և ամէն կերպ աշխատութիւններ կը լինին: Երանի թէ բոլորովին բնաջինջ լինէինք, քան այսպիսի ազգայնական անպատիւ ձեռնարկ մը լինէր: Այդ թուրքն ու նախատինքը թող լինի Մշոյ այն սերուդին, որ ցարդ ժողովրդի մէջ չէ կրցած մարմնացնել յեղափոխութեան տարրական սկզբունքները:

Այս է մեր ներկայ կեանքը, գէպի ո՞ր կը տանի մեզ ներկայ դրութիւնը, այդ հեղեղի հոսանքը ո՞ր պիտի հանէ մեզ՝ մենք ալ չգիտենք և գիտնալու հետաքրքրութիւննիս ալ օրըստօրէ կը կորսնցնենք...

2 սեպտեմբեր

Յեղոյս ժողովուրդը, սուլթանի ոգով ներշնչւած պատրիարքի ընթացքէն յուսահատելով, կրօնափոխութեան կը դիմէ: Յեղս եկած է վանայ ռուսական հիւպատոսը, որուն կը պատրաստին կնքած հանրագրեր յանձնել հակառակ մեր թափած բոլոր ջանքերուն: Յեղս եկած է Վարնոյ ֆէրիքը: Հասնող հազարաւոր զօրքերը բաժնեցին Դաշոյի կասկածելի գիւղերի վրայ. կտրեցին Սասունի, և Դաշոյի յարաբերութիւնը, իբր թէ բարեկարգութիւն մը կաշխատին մտցնել բայց խաղ մը կերևի: Վանայ ռուսական հիւպատոսը Մոկունքի հրկեակած տունները ու ցանքերը քննելէ և մոկունքիցներ հարցաքննութեան տակ առնելէ յետոյ, այժմս կը բնակի Մշոյ մէջ: Կը խօսուի, որ ուրիշ ներկայացուցիչներ ալ պիտի գան, բայց ստոյգը չի գիտցիր: Ինչպէս կերևի կառավարութեան արդի նպատակն է, հայերին այնպիսի դրութեան մէջ մտցնել որ ոչ մի յեղափոխական շարժում կամ երթեկութիւն չլինի:

10 սեպտեմբեր

Վերջին մի քանի ամսայ մէջ կողմերս վառած հրդեհի ու անվերջ սպանութիւնների, կողոպուտների հետևանքն

եղաւ այս. — տաճիկ կառավարութիւնը թափեց տեղս բաւական մեծ քանակութեամբ զօրք. եկող զօրքերը տեղաւորեցին Դաշոյի այն գիւղերու մէջ, որոնք Սասունի և այլ գաւառներու երթեկութեան գծերն են: Կը կասկածինք նոր չարիք մը կատարուի, այնպէս որ եղածները մոռնանք: Սուլթանի հրամանով բռնութեան ներքև հանրագրեր ժողովուեցան կատարած չարիքները յեղափոխականներին վերագրելու նպատակաւ: Յեղս համած Վանայ ռուսաց հիւպատոսը անցեալ օրւայ հեռագրով փոխ-հիւպատոս կարգուեցաւ: Ժողովուրդն ալ բողբովին յուսահատ և նամանաւանդ զղւած սուլթանի ոգով ներշնչւած պատրիարքի ընթացքէն, օրթոդոքսութեան հանրագրեր յանձնեց ռուս հիւպատոսին, որ հրահանգ կուտայ գաղտնի պահել այդ հարցը մինչև բանակցելով կղերականներ բերել տար:

Տարած անգթօրէն կարնոյ բանտը նետած են եօթը մշեցիներ՝ Պետիկ, Բարսեղ, Առիկ, Հայրօն, Հայկ, Տէր-Վարդան, Նազար Խաչիկեան:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Բ Ա Կ Ա Ն Ե Ն

7 հոկտ 1901, Վան

Խիզնու շէյխն վերջերս ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ մինչև Պուլսնը: Ախերիմ թշնամի լինելով քրիստոնէութեան՝ բոլոր աշիրէթներու մէջ կը քարոզէ թողնել ցեղական կոիւններ, միանալ իբրար հետ և ամէն ծիգ թափել երկիրը մաքրելու պիղծ գեափուրներէ:

Տուրքերու հաւաքման համար անտանելի խստութիւններ կը լինին քաղաքին մէջ ալ՝ նոր արձակած զինուորներուն գէթ մի բան վճարելու համար, որոնք 7-8 ամիսներ է վեր կըսպասէին և դրամի չգոյութեան պատճառաւ մնացած էին զինուորութեան մէջ: Սեպտեմբեր 6-ին 100-ի չափ զինուորներ յարձակեցան հրամանատար ֆէրիկ Հիւսէին փաշայի կուռքին վրայ և դրամ պահանջեցին. հրամանատարը կառքէն վար իջնելով սպանելու հետ գանակոծեց այս ըմբոստները և ոչնչարի պէս քշել տալով զօրանոցը բանտարկել տւաւ: Մուրացկանի պէս այս ու այն անկիւնը ինկած դրամ կը մուրայ զինուորներու համար, որոնք կը հաստատեն թէ իրենց հաշոյն եկած դրամներ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու տրւած է: Անոնք մաս առ մաս իրենց տեղերը կը զրկին, սակայն վաճ ճանապարհի վրայ դանակած հայ գիւղերու. ինչքն չեն քաշեր այս բարբարոս անօթիներու ձեռքէն:

Հայտարարնցի աշիրէթի պետ և համիդիէի գնդապետ Բէօն հիւսէին փաշայ, իր ցեղակից Հաճի Թէմուր և Էմին փաշաներու, և վերջինիս եղբայր Ալի պէկի հետ 50-ի չափ խօլաթներով, վերջերս Վան եկաւ մոկացի շէյխի մը աղջիկը կնութեան առնելու: Տեսնելու արժանի էր այս աւազակներու կոկոպակից թափառիլը Վանի և այգեստաններու մէջ բոլորն էլ մօսինի և մարթիի հրացաններով զինուած: Հիւսէին փաշայ, իբրև պաշտօնական անձ այցելու թիւններ տւաւ կուսակալին, զինուորական հրամանատարին, Անգլիոյ հիւպատոսին և ուրիշ պաշտօնական անձերու: Ամէն կողմէ յարգանք և պատիւ կը շուայլէր այս գազանին, որ կարմրուկ ոսկիներ կը սփռէր փոխադարձաբար:

Այս մարմնացած ոճրագործութիւնը Պատնոց, Սարը

Սու. Արձաժազ դաւաճներու հայ ժողովրդեան արիւնք սղորակի պէս կը ծծէ. դաւաճաւաններ կը սոսկան իրեն, և վայ այն կառավարական պաշտօնեային որ իրեն ըմհահանօքը չի կատարեր. սպառնալիքով և բռնութեամբ պաշտօնանկ ընծելու իշխանութիւնը ունի շնորհիւ միւշեր Զեքի փաշայի:

Անցեալ տարի Արձաժազ դաւաճի հայեր չկրնալով դիմանալ անոր բռնութիւններուն՝ իրենց գիւղապետներ զրկեցին տեղս կուսակալին բողոքելու: Ե՛ր Գուռը երկար հեռագիրներ առչէ, տեղական հիւպատոսներու դիմելն և երկար ամիսներ թափառելի վերջ հասնու կայտազայան իրենց պահանջներէն երկուքը գործազուրկ առչէ այն է, իրենց գիւղերն բռնի բնակող քրդերն վտարել առչէ, և կարգ մը տեղեր պահապան զինուորներ բնակեցնել Էրուսէին փաշայի աւարառութիւններու առջևն առնելու համար: Գողթովին անլընքի ձեաց անցեալի մէջ եղած չարագործութիւններն ու սպաննութիւններն:

Էրուսէին փաշայի գործին շեր դար թիւը զինուորներու գոյութիւնը գիւղերու մէջ: 1-2 ամիս հանդարտ անց, սկսաւ ձեռքի տակէ աշխատիլ, և ահա պատեհ առիթն ալ ներկայացաւ Առէն դիւղլ տաւարներն յափշտակեցին նոյն փաշայի քրդեր. պահապան զինուորներ կը հետապընդին, կուրի մէջ մի կալ ջիւրդ կը սպաննուի և միւսներ կը փակելին: Էրուսէին փաշայ իրողութիւնը բողոքովին խեղաթիւրեղով՝ բողոքեց զինուորներու գէմ. կառավարութիւնը, որ արգէն առանց թմբուկի կը խաղայ, անմիջապէս զինուորները հեռացուց գիւղերէն և վերոյիշեալ կուրի մասնակցող եօթը զինուորներ դատի ենթարկեց: Խեղձերը վերջերս կը պատարասուէին իրենց հայրենիքը գնալու, ժամանակամիջոցին լրացած լինելով. դաւաճ դատարանը եօթնական տարւած բանտարկութեան դատապարտեց զանոնք: Ասպարէզը դարձեալ Էրուսէին փաշային էր, աւեր և կողոպուտ սկսան Սպառնալիքի տակ շնորհակալութեան գիր մը ստորագրել աւա նոյն դաւաճի հայերուն և զրկեց Զեքի փաշային, ինչպէս երբեմն սուլթանի համար կը լինէր Եւրոպան խորհրդու: Արե՛ս-խընդրութեան ժամն էր այլևս, բողոքող հայեր սկսան դողալ, այլևս ուր դիմել, կամաց կամաց վերջինն ծուծայն անոր լուծի ապէ: Քիւրդեր գիշերանց պաշարեցին Գոչերի գիւղի Մեղիք Գասպարի տուն, որ փակեցելով մահաճէն ճողոպրեցաւ: Սա բողոքողներու ամենահամարձակը կը սեպէր: Մահաճն սպառնալիքի տակ ուխտագնացութիւն մը սկսաւ. բողոքողներ Զար ճուր ընելով կարգի, ոսկիներով գնացին փաշայի ոտըը համարներու և ներողութիւն խնդրելու: Բացի ապէ՛ Էրուսէին փաշայ 200 ոսկի պահանջեց իրը ծախք զոր պատճառած են եղեր իբր բողոքողներն և նոյն քանակութեամբ ալ յորին: Սակայն թէև ամէն կողմէ լքած, դարձեալ ընդգրկմանալու քաջութիւնը ունեցան ոմանք, լաւ համարելով սքանչալ քայն սարուկ դառնալ այդ ստոր արարածին: Այդպիսիներու կարգէն են Գոչերի գիւղացիներ:

Գոչերցիներ արդէն դատաւարութեան մէջ էին Էրուսէին փաշայի դէմ, որ իրենց գիւղի սեփական մի ընդարձակ արտատակի տիրապետած էր: Այս գիւղացիներ շատ պարագաներու մէջ անոր շարութիւններն ի գերե հանած էին և այսպիսով վրէժխնդրութիւնն աւելի գրգռած: Օգոստոսի վերջերն կը ինք վան եկաւ, իր գրգռմամբ և հրամանաւ համարիչի հաղաբարեաւ Կասան աղայի ղեկավար Կասիմ և Էսփէշի լսմուկ Խեմօ վեց զինուոր

ջիւղերով յարձակեցան նոյն գիւղին վրայ (սեպտ. 1) և օր ցերեկով ժամը 9-ին (ը. թ.) գիւղի տաւարն քշեցին տարին: Գոյմագամը, որ Պարկատ գիւղը (1 ժամ հեռու Գոչերիէն) կը գտնուէր, բողոքովին մերժեց հետապնդել աւաղակներն. իսկ բաւական վերջն ալ զրկած մի յիսնապետ իր զօրքերով կէս ձանապարհին ես դարձան, վախնալով և կամ լաւ ևս դիմամբ:

Գիւղացիներ, այլևս յուսահատ կը դիմեն կուսակալին և համարձակ կ'առաջարկեն. յիսմ պաշտարանութիւն, կամ դաղթելու հրաման, կամ զենք ինքնապաշտպանութեան համար: Կուսակալը կը խոտանայ աւարը ետ աւելնել և հարց տալին: Մահաճ վարդապետը կը զրկէ Էրուսէին փաշայի քով: Արդիւնն կը խոտանայ իր տեղը վերադարձանին պէս աւարը վերադարձնել: Մահաճ իր վարդապետը ծայրայեղ տատանան հասած է և ստորգ վախ կայ թէ մօտերս անպատճառ գլխաւորներն երկուքը սպաննուի: Արդէն անոնցմէ մէկին, Մեղիքի վրայ, նոյնիսկ օրերս քաղաքի ձանապարհին վրայ իր խորհիւր Մուքայէ և Էսպապ յարձակեցան երկուքի սուրբով, բայց ոստիկաններու վրայ հասնելով՝ հազու հազ արատեցաւ: Կրկնապէ Մեղիքի բողոքին, ոտակները կը թողնեն. քիւրդերը, որ շարունակեն իրենց ձանապարհը:

Սեպտեմբեր 12-ին նոյն գիւղին Խաչոյի եղը կը յափշտակեն և կը տանին Կասան աղայի տուն: Գիւղացիին եղբայրը յիսնապետի մը հետ կերթայ պահանջել Կասան աղայ գիւղացին լաւ մը եկեղեցի վերջ կ'ըսէ. յիսուք ձեր գլխէն վախեցէք. մաքն ինչ է որ հետամուտ կը լինիք. սպաննեցէք, ձեր անխեղ գիւղը բողոքովին պիտի լնինք: Իսկ յիսնապետը լուռ համարեցաւ լինելն վերջ, հայերու քով ինքզինք կ'արդարացին. յիս համարիչի հաղաբարեաւ է, իսկ ես յիսնապետ, ի՞նչ կարող եմ ընել:

Սեպտեմբեր 13-ին շեմշեցի համարիչ Կասան աղայի խորհիւր գիշերան ժամը 1-ին (ը. թ.) յարձակեցան Գուր գիւղի վրայ, որ Մահաճուտի դաւաճին մէջ Ե՛հ հայ տուններ կը բաղկանայ երեք քաւորգ ժամ գիւղին վրայ կրակ ընելն վերջ 250-ի չափ ոչխար կը քշեն կը տանին, հակառակ երեք թիւը զինուորներու ընդգրկման, որ նոյն օրը գիւղը կը գտնուէր: Գիւղի քիւրդ պահապանը կը սպաննուի. իսկ աւաղակներն մին կը ձերբակալելի և կը տարի Խաչոյ: Կայեր ուղղակի կ'ամբաստանեն Կասան աղան, սակայն ան կը սկսի գայմազալին ներկայութեան գանակոծել հայերն և հայհոյել անոնց կրօնը, խաչը: Գոյմագամը կը վունդէ հայերն, որոնք վան եկած են այժմ կուսակալին բողոքելու. թող սպաննու ամիսներով:

Մահաճուտի դաւաճի հայերը բացարձակ գերի են դարձած վերոյիշեալ հասան աղայի, Մասուր և Ռաշիան պէլերու: Մուրհաբէրի, որ վերջերս ութ անձ կրօնափոխ ընել տաւ է, Թեքի օլու Սեֆերի, Մահաճու աղայի, որ հայերնակ գիւղի մը տիրապետած և եկեղեցին ալ մզկիթ դարձուցած է: Այս տարւայ մայիսին վերոյիշեալ Գուր գիւղին մի հայ աղջիկ կը փախցնէ Գլխաս անունով մի քիւրդ: Աղջիկը երեք ամիս բռնութեամբ պահուցէ վերջ կը փախցնէ գեպի վան: Ձանապարհին կը բռնի կրկն գիւղի (Կայոյ: Աոր) մայր Գիւտիւրի Ռեշիա կեֆէտիէն, որ շարաչար կը ծծէ աղջիկը և կուրէ մահաճուտի անպետը: Կայերու բողոքին աղջիկը կը զրկեն քաղաքի ձանապարհին ալ գալիթիները գանապետ են:

դու թիւններ տալէ վերջ կիսամեռ կը հասցնեն հայոց առաջնորդարանը:

Օգոստոսի մէջ սպարկերտցի աղիկ մը հարս կը տարւեր Մոկս. ձանապարհին կ'առւանգէն քիւրդեր և կը տանին Խիզնու շէխի քով իսլամական կրօնքն ընդունել տալու: Աղջիկն դեռ կը մնայ հոն:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Գ Ա Ր

(Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն - Ս Ե Ս Ո Ւ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն)

IX

Այդպէս շարունակաբար յօշոտում էր Յամկաստանը Այն վիճակաբի ուժը, որ երկու դար սրանից առաջ սարսափի մէջ էր պահում ամբողջ Արևմտեան աշխարհը, այժմ քարշ էր տալիս մի ողորմելի գոյութիւն և այն միայն շնորհիւ Եւրոպայի աջակցութեան: «Խնայան», «տար», «զգրելի» դեռապոլը սպառնական գլուխ էր բարձրացրել կայսրութեան բարձր սահմաններում և կիսաշուտնի խաւարման փողն էր հնչեցնում անդադար:

Չորսուած այլազան ու կենտրոնախոյս տարրերից՝ խլամական Թիւրքիան երկէք չկարողացաւ ներկայացնել օրգանական մի հասարակութիւն: Մինչև 60-ական թիւերը մահմեդականները փոքրամասնութիւն էին կազմում Այնուհետև անջատուած քրիստոնեայ երկրներին, օսմանլիները սկսեցին չափ դեպի Թիւրքիա և մահմեդական տարրը կամայկամայ իտալացաւ, կենտրոնացաւ: Այնուամենայնիւ նա երբէք չկազմեց ձուլ միապաշար ազգային ամբողջութիւն, որ կարողանար առաջ մշել կուլտուրական գոյութեան կեռը և կըլել մարտել կայսրութեան այլազան տարրերը: Իշխող տարրը ստոր էր ու ա յ ա յ ի թ ամէն տեսակէտով Ղուրանը և ցեղական-անարօպոլոգիական ողբալի Ֆեկետրները պահում էին նրան մշտնջենական անշարժութեան մէջ: Այդ անշարժութիւնը ցայտուն կերպով երևան էր գալիս արդէն անտեսական կենանքով, որի վարդապետը էական պայմանն է մի երկրի առաջադրմութեան: Թիւրքաց պետութիւնը, որ հաւատարիմ արտայայտիչն է օսմանեան բնդի, երբէք չխրախուսեց երկրի առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը: ընդհակառակը՝ ամենախլայրենի միջոցներով միշտ խեղդել ջանաց անտեսական ուժերի փթիւնով և անհասական նախաձեռնութեան ոգին:

Թիւրքիան լաւ էր ըմբռնել, որ իր թուրքութիւնը առաջանում է հպատակ ազգերի այլազանութիւնից: Եթէ լինէին միմիայն օսմանլիներ, չէին լինի ապստամբական շարժումներ և եւրոպական միջամտութիւն: «Գեզը էր ոչնչացնել կենտրոնախոյս ձգտումները: Բայց քանի որ իսլամը անընդունակ էր այդ անել խաղաղ կուլտուրական ձանապարհով: Մտում էր ուրեմն կտրուկ, գործնական ուղին՝ աստիճանական, սիստեմատիկ բնաշնչումը: Առկամաները վարուց ըմբռնել էին այդ մեթոդի դասհրատեցութիւնը»: Նա արտայայտում էր միթմ մասնային ջարդերի մերթ արհեստական սովի ու բռնի պաշտականացման մէջ, բայց նա կիրառում էր անշնչ բարբարոսային հեղանդականութեամբ և հենց թաշանի ու սպանութեան այդ ողբալի բազմաթիւնութիւնն էր որ դատարանը իջնում: Հիշատակով:

Ամէն անգամ, երբ հպատակ քրիստոնեայ ազգերից մէկը վերածնութեան և անկախութեան նշաններ էր ցոյց տալիս, թիւրքական խաղաղանք գալիս էր հնձելու վտանգաւոր ուժերը և ամայացնելու շէն գիւղերն ու քաղաքները: Բայց և ամէն անգամ այդ խարաղանի դէմ խողանում էր անմիջապէս մի ուրիշ խաղաղան — եւրոպական միջամտութիւնը, սրը գրեթէ միշտ յաղթական պատերազմով կամ խաղաղ ձանապարհով աջողում էր խել աբիւստ զոհին դահձի ձիրաններին:

Գրեթէ է միշտ, այս... Խաղաղական խաղաղանք մի շտ հաւատարիմ շննաց իր ազատարար կոչման: Նա մերթ ընդ մերթ վերաբաց, շարաշար գաւառաններով քաղաքակրթութեանն արօշնի: Բայց այդ վերաբացը երբէք այնքան ճշգրտոր, երբէք այնքան աղետալի չէր եղել ինչպէս 1878-ից յետոյ, յընթացս այն անձ, շառաչալից դրամարի, որի անունն է Է ա յ կ ա կ ա ն Ճ դ ն ա թ ա մ: Այդ ճգնաժամը ևս անեցաւ իր նախընթաց անհրաժեշտ մոմէնտները — ազգային վերածնութիւն և ազատագրական շարժումներ: . . .

Ցամեկններով դարը սահմանաքաղ զրեց նաև հայի ստորկութեան: Այն ժամանակ, երբ թիւրքահպատակ բազմութիւն ցեղներ խորատուգած էին արևելեան ձահձացան միջնորդումը՝ Երդ ու անտարբեր դեպի քաղաքակրթութեան համապիւժ ճառագայլները, հայր սկսեց կամայկամայ թօթափել իր միտայի հինգ դարու գեղութեան մղձաւանջը և խաւարի ու տառապանքի աշխարհում ցոյց տուց առաջադրմութեան կոչումն նշաններ: Իր արտատոյժոր կենտունակութեամբ, իր միջուկ ու գործուն հանձարի շնորհիւ, հայկեան փոքրութիւն ցեղը կարողացել էր գլուխ դուրս բերել պատմական ահել փորձութիւններին, մղել էր յաղթանակով գոյութեան ու քաղաքակրթութեան պայքարը երկար ու ձիգ գարներին ընթացքում՝ անընդհատ նաւորական արշաւանքներին, խուժուժ ցեղերի ու պետութիւնների դէմ, և հասել էր 19-րդ դարին, ուր պիտի մծուէր նրա լինելը չլինելու խնդիրը: . . .

Քառասնական թիւերից հայկական իմացականութիւնը տալիս է արդէն իր բողոքները և ինքնուր բնաշնչներ Ցամեկահայրատանում, Միխիմայիանների հրատարակութիւնները սկսում են տարածել խրախուսում է ուսումը և Ժողովուրդային լախ դաստիարակութիւնը: Արևմտեան և մասնաւորապէս Փրանսիական գաղափարները մուտք են գործում հայ ուսումնաբէտ երիտասարդների միջոցով և սկսում են կենանք ներշնչել մահացնող միտայրաթին: Թիւրքահայերի վերածնութեան անձ զարկ տուց նաև Սահմանադրութիւնը (1860): Որքան և խորթ է հնչում արդարի մի անուն թիւրքաց սպանիչ ուժի մեկ, անուամենայնիւ սահմանադրութիւնը իրողութիւն էր և մի շտ խոշոր նաւանում հայ աարի համար: Ուրիշ յետամնաց ցեղերի դիմաց՝ հայը ցոյց տուց, սր ինքն այնքան հասունացել է արդէն, որ կարող է վարել իր ներքին գործերը և կրանով էլ շնչանց իր քաղաքակրթական միտային Արևելքում:

Ճննդհետէ բազմանում են ազգային կրթիտանները մայրաքաղաքում ու գաւառներում, բնում են ինչիքութիւնները հայկական բարեգործութիւնը բաց է անում իր բանասիրանը ազգային պեղներին համար: Հիմնում է և արդեւտեան մեծագուր արտաւան հատաւում է և արդեւտեան կուսակցութիւնը:

լերան գագաթին. մշակում է հայոց աշխարհաբարը, ծաղկում է ինքնուրոյն և թարգմանական գրականութիւնը. Պոլսում ծնունդ է առնում հայկական թատրոն. բաղմաթիւ հայ երիտասարդներ դիմում են Պարիզ պանազան ուսումնասիրութիւնների համար. հայի ձեռքն է ընկնում Հայաստանի առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը: Նա հանդիսանում է Ճշմարիտ կ ու լ տ ու ռ տ ր և գ է ր, քաղաքակրթութեան տարածող և միջնորդ եւրոպայի ու Ասիայի միջև:

Այդպիսով ստեղծւում, կազմակերպւում է օսմանեան կայսրութեան ծոցում հայ համայնքը իր յատուկ ազգային կերպարանքով:

Առաջադիմութիւնը, ընդհանուր առմամբ, այնքան զգալի էր, որ Հաքստհաուզէն՝ հռչակաւոր գիտնական ճանապարհորդը՝ պնդում էր, թէ հայը միակ քրիստոնեայ ժողովուրդն է Տաճկաստանում, որ ընդունակ է կազմակերպելու իբրև ճշմարիտ հասարակութիւն:

Ղերածնութեան փրկարար հոսանքով տարւում էր նաև հայութեան միւս խոշոս հատածը — կովկասեան Հայաստանը: Հէնց որ ուսաց տիրապետութիւնը փոքր ինչ կարգ սահմանեց այդ ալեծուփ ու անիշխանական երկրում, այդտեղ ևս շուտով փթթւեց հայի բեղմնաւոր իմացականութիւնը և հայրենիքի մտաւոր ու տնտեսական կեանքին հաղորդեց անսովոր կենդանութիւն: Մին-միւսի ետևից երևան եկան ուսահայոց վերածնութեան շամպիոնները՝ Աբովեան, Նազարեան, Նալբանդեան, որոնք եւրոպական առաջադէմ գաղափարներով զինւած, լուսաւորութեան ջահը ձեռին՝ ձգնում էին փոքր ինչ լոյս սփռել ազգային խաւար իրականութեան վրայ: Այստեղ ևս դպրոցներ, ազգային մամուլ ու գրականութիւն, այստեղ ևս հայր առաջնակարգ դիրք գրաւեց տնտեսական-արդիւնաբերական կեանքում: Եւ արարատեան հայութիւնը, ինչպէս և օսմանեանը ճիգ էր թափում՝ առաջ մղելու ընդհանուր ազգային վերածնութեան գործը:

Քաղաքացիական արիւթութեան կցւում էր նաև զինուորական արիւթիւնը: Ռուսների Վովկասում մտնելու օրերից, ինչպէս նաև Տաւրոսի դագաթներին, հայը ապացուցեց, որ ինքը ընդունակ է նաև դիւցազնական սերագործութիւնների:

Ձէյթունը իր կիսանկախ գոյութեամբ ու յաղթական կռիւներով Եւրոպայի հիացմունքն էր շարժել 60-ական թւերի սկզբներին: Հայկական Մօսկոնեգրօն՝ Տաւրոսի անառիկ լեռներում ամրացած՝ կազմում էր դաշնակցական մի հանրապետութիւն իր իշխաններով, պարզ, անպաճոյճ, նահապետական կենցաղով, նման այն ազատ, ինքնավար Գեոսական հաստատութիւններին, որ մենք հանդիպում ենք նախնական վիճակում, մարդկային պատմութեան արշալոյսին:

Միշտ ըմբոստ ու անընկճելի՝ նա վաղուց յայտարարել էր տաճկին յակն ընդ ակն՝ «ի օրէնքը և իր անմատչելի ապառաժներից կարողացել էր միշտ յաղթական կերպով յետ մղել թշնամու գրոհը: 1862-ի փայլուն ճակատամարտը, որ մեծ ու աղետալի շառաչում ունեցաւ Եւրոպայում, մի առանձին տեղ ունի Ձէյթունի և հայոց ազատագրութեան պատմութեան մէջ: Կանգ առնենք այդ էպիզոդի վրայ. նա վերին աստիճանի նշանակիչ է ոչ միայն հայի ռազմական կորովի տեսակէտից, այլև իբրև անբաժանելի մի օղակ արհաւիրքների այն երկարաձիգ շղթայի, որի մի ծայրը հասնում է յունաց

ընդերքի շրջանը (20-ական թւականները), միւսը ձրգւում է մինչև հայկական տազնապի օրերը և աւելի հեռուն: Ձէյթունի դէմ լարւած այդ դաւադրութեան մէջ մենք նշմարում ենք միևնոյն էլէմէնտները, որոնք յետոյ երևան եկան Մեծ-Հայաստանի կոտորածներում:

Ձէյթունը խեղդել էին ուզում: Թիւրք բռնապետութիւնը վերջին յուսահատ ճիգն էր անում՝ ոչնչացնելու հայի անկախութեան մնացորդները: 1862 թ. օգոստոս ամսին էր, որ Ազիզ փաշան Պոլսից ստացած հրահանգներով յարձակւում գործեց Ձէյթունի վրայ: Պատուակը շնչին էր և հնարովի: Կոտորածի համար նախնական պատրաստութիւններ տեսնւած էին: Մարաշ և շրջակայքը լցրել էին նախօրօք չէքքեզների ու բաշիբօզուկների փոխմաներով, որոնք ուսաց յաղթութիւններից յետոյ չւել էին Կովկասից և սիրալոժար ապաստան էին գտել թիւրքաց իշխանութեան սահմաններում: Թշնամին առաջին գրոհը տեց Ձէյթունի դէմ գիշեր ժամանակ, երբ Տաւրոսի առևանները խաղաղ բուն էին մտել: Մահմեդական Փանատիկոսութիւնը ժայթքեց, շրջակայ քաղաքներում իմամները մզկիթների բարձրութիւնից կռիւ քարոզեցին գեաւուրների դէմ. . . Ջարդ, թալան, տների աւերում, տաճարների սրբապղծում. . . Կանայք ու քահանաներ խողովակցին, երեսաները կենդանի այրեցին:

Խրախուսւած այդ առաջին աշողութիւնից՝ Ազիզ փաշան առաջ գնաց: Ձէյթունցիք՝ կանայք ու տղամարդիկ զինւած, համեմատաբար փոքրաթիւ՝ ամրացան իրենց անառիկ խորշերում և դարանամուտ սպասեցին բարեյաջող վայրկեանին: Վայրկեանը հասնելուն պէս ազգանշանը տրւեց, և նրանք գահավէժ սլացան դէպի թշնամին: Իրարանցումը կատարեալ էր. վայրենի բաշիբօզուկները ահաբեկւած՝ փախուստ էին տալիս հայ կտրիճների առաջ: 800 հոգի ընկան թիւրքերից, պարզովի դաշտը ծածկեց դիակներով ու վերաւորներով և Ազիզ փաշայի զօրքը ջախջախւած, զրկւած թնդանօթներից ու դրօշակներից՝ անասելի անկարգութեան մէջ շտապեց դէպի Մարաշ, այն ինչ զէյթունցիք դրօշակներով ու յաղթական երգերով վերագարծան իրենց բները: Ձէյթունը փրկւած էր:

Արքան տարբեր էր պատկերը Մեծ Հայաստանում. . . Այստեղ բռնաւորը իշխում էր դեռ իր բոլոր մոլեգնութեամբ. այնտեղ Մասունը մի հատիկ օաղես էր ստրկութեան լայնատարած անապատում և միլիոնաւոր ազգաբնակչութիւնը սրտաշարժ խոնարհութեամբ քարշ էր տալիս դեռ փաշայական կամայականութիւնների լուծը:

Հինգ դար գերութիւն. . . և այդ ահագին տարածութեան վրայ երբէք ապստամբութեան ուէ փորձ, երբէք ամենաթոյլ ըմբոստութեան նշոյլ: Ա՛ր էր արդեօք այն մոգական գաւազանը, որ մի հարւածով յեղաշրջէր այդ դարաւոր, զարհուրելի իրականութիւնը. . . Հայը դեռ ևս նորատես էր, միզօնէիստ. նա դեռ հնութեան մոլեռանդ երկրպագու էր, նոյնիսկ այն անանուն բռնակալութեան, որ աղճատել էր նրա հոգին ու մարմինը. նրա մէջ դարերով մշակւել էր այն ողբալի, բացասական յատկանիշը, որ առաւել կամ նւազ չափով յատուկ է երկարատև բռնութեան բոլոր զոհերին և որ հոգեբանները անւանում են ս ո վ ո ռ ու թ ե ա ն բ ո ն ա կ ա լ ու թ իւ ն: Հայը շատ էր ընտելացել «այայի»

կացութեան և նրան փոքր իշատե՛ ղգաստացնելու համար, նրա հոգին դէպի սուրբ ընդվզումը մղելու համար բաւական չէր սոսկ դաղափարը, բաւական չէր վերածնութեան հասանքը: Պետք էին նաև ուրիշ ցնցող պատճառներ: Եւ այդպիսիք եղան մի կողմից երկրի օրըստօրէ Կառնացող վիճակը և միւս կողմից՝ հայերին հովանաւորելու եւրոպական միջամտութեան փորձը:

Որքան աւելի էր յօշոտուում Թիւրքիան, այնքան նա աւելի էր տառապում նիւթապէս և այնքան աւելի էր ծանրանում կեղեքման սիստէմը: Երբէք այդ վերջինը չէր հասել այնքան հաւաոր չափերի, ինչպէս 70-ական թւերից սկսած, երբ Արևմտեան կեանքի ուժգին ցընցումները անդրադարձան նաև թիւրքաց պետական օրգանիզմի վրայ: Միջխտարիզմը, որի մասին յիշատակեցինք նախորդ յօդուածում, քաջից իր ետեկից անդիմադրելի կերպով բոլոր պետութիւններին, որոնցից. Տաճկաստանը ևս յետ մնալ չուզեց, չկարողացաւ: Մօակօփի կողմից սպառնացող մշտնջենական վտանգը կարող էր արդեօք անտարբեր թողնել սուլթաններին: Մի շարք աղետալի պատերազմներից յետոյ Թիւրքիայի առջև ցցեց միևնոյն ճակատագրական դիմումը, որ Ղրիմի պատերազմը դրել էր Ռուսաստանի առաջ կամ ընկճելու ու ոչնչանալ համաշխարհային գոյամարտի կրկնում, կամ թէ արմատապէս վերանորոգել, աճեցնել զօրքը, աճեցնել ծովային ու ցամաքային ուժերը, բարձրացնել հետևապէս երկրի արդիւնաբերութիւնն ու ֆինանսները: Բայց այն, ինչ որ աշուղեց համեմատաբար շարժուն ու առաջադէմ Ռուսաստանին, նոյնը մնաց ուսուպիա թիւրքաց վեհապետների համար: Ամբի բացակայութիւնը այդպիսի զուգորդեց ցեղական բացարձակ անկարողութեան հետ և ֆինանսները բարձրացնելու միակ ու գերագոյն միջոց յայտարարեց աւանդական թաւաւը, աւելի հրէշային չափերով, աւելի անգութ ու բարբարոս...

Հարկահանութիւնը — պաշտօնական և անպաշտօն — ընդունեց միանգամայն անօրմալ բնաւորութիւն: Ամէն մի պաշտօնեայ միահեծան տէր եղաւ իր գործունէութեան սահմաններում: Տաճկական բիւրօկրատիան իր վարիներով, գայմագամներով ու զարթիաններով դարձաւ հարստահարութեան մի հրէշային մեքենայ, և Հայաստանը — լայնարձակ թատր այդ կազմակերպած աւագակութեան: Հայը տակաւին համբերում էր: Որքան վարժեցրել էին նրան համբերութեան ու քրիստոնէական խոնարհութեան — «անհաւատ» թիւրքը և իր հարազատ, արիւնակից կղերը: Սակայն նոյնիսկ անբան, որոճող ստրկի համբերութիւնն էլ սահման ունի. իսկ հայը այնքան էլ գերի չէր իր ճակատագրին: Թաւաւի քաղաքականութիւնը օրըստօրէ ծաւալելով, ծանրանալով բնական անհրաժեշտութեամբ առաջացրեց դժգոհութեան փրկարար հոսանքը. խուլ տարտամ կերպով հնչեց Տաճկահայաստանի խորքերից հայի աղիողորմ գանգատը: Հայ ինտելիգէնցիան ամէն կողմից արձագանք տուեց ժողովրդի ողբ ու հառաչանքին, և ազգային շըրջաններում տենդային կերպով սկսեց արժարժել — գաղտնի կամ հրապարակաւ — հայոց ըէֆօրմների խնդրը:

Հայկական շարժման երկչոտ սկզբնաւորութիւնն էր դա, նրա խաղաղ, անարիւն շըջանը: Ներսէս Արթուրյանի գլուխ կանգնեց բարենորոգչական հոսանքին, և հայոց պատգամաւորութիւնը 1878-ին Բերլին գնալով՝ մտցրեց հաշակաւոր դաշնագրի մէջ 61-րդ յօդուածը:

Հայ ժողովրդի դժար կացութիւնը ձևակերպեց Բերլինում և սրբագործեց դիւանագիտութեան հանդիսաւոր ծանուցումով: Բ. Գուռը պարտաւորուում էր «անյապաղ բարենորոգումներ մտցնել հայաբնակ վիլայէթներում և ապահովել հայ ազգաբնակչութիւնը քրդերից ու չէրքէքներից»: «... Որպիսի ցնցում, որքան վառ յոյսեր առաջ բերեց այդ յօդուածը, թէև «անյապաղ» բառը իր տարտամ բնաւորութեամբ վաղօրոք ծանուցանում էր արդէն խնդրի վիժումը... Այդտեղ է հայկական ճգնաժամի բանալին: Տարիներ անցան, և 61-րդ յօդուածը մնաց ողբալի մի ֆիկցիա: Յոյցեր եղան — այս կամ այն պետութեան կամ հաւաքական եւրոպայի կողմից — ապարդիւն: Բերլինի դաշնագիրը փոխանակ դարմանելու հայի թշուառութեանը, աւելի ևս ծանրացրեց նրա վիճակը՝ բորբոքելով դահճի անգութութիւնը: Եւ հայաստանցին դեռ երկար սպասեց... Մարտիրոսութեան խարոյկի վրայ կապուած՝ նա իր արտասուլից աչքերն էր յառել դէպի եւրոպան և դէպի «ազատարար քրիստոնեայ աշխարհը», որ 150 տարի շարունակ անողորմ մտրակը ձեռին խարազանել էր քրիստոնէութեան անարգ թշնամուն: Այ դք չեկաւ: Նրա հայրենիքը բացարձակ յափշտակութեան անպարէզ դարձաւ, նրա տունն ու տեղը աւարի մատնեցին, նրա տաճարները սրբապղծեցին, նրա ընտանեկան բոլոր սրբութիւնները ոտնատակ եղան, նրա որդիքը մալլ բանտերում հոգեմաշ եղան, նա գթութիւնն աղերսեց — քար ու ապառաժ մնաց աշխարհը, նա Աստուած աղաղակեց — բայց Աստուածն էլ անզգայ էր... Եւ իսպառ լքած, ամենադառն յուսախաբութեան մէջ, անէծքը շրթունքներին, նա դիմեց բոլոր ներշնչների վերջին ապաստանը — նա բռնեց արեան ճանապարհը...»

Հայի անել կրիտիքական վիճակի հանգամանքին միացան գաղափարական մօճէսները:

Ռուսահայ աշխարհում գրականութեան առաջնակարգ աստղերը՝ Պատկանեան իր սրտաուռ էրգերով, Բաֆֆի իր «Խենդ»-ով ու «Կայծեր»-ով, Արծրունի իր կրակող յօդուածներով բորբոքում էին հայրենասիրութեան տենդը և անդադար հնչեցնում ներական կոչը «Դէպի Հայաստան»:

Հայ երիտասարդութիւնը այլե՛րևում էր: Արարատեան աշխարհից մինչև Ղան ու Էրզրում տարածուում էր մտքերի այն փրկարար խմորումը, որ նախանշանն է յեղափոխական շարժման: Անմոռանալի օրեր էին: Ղարաբաղոյն յոյսերի, անհուն, մասսային խանդավառութեան օրեր: Իդէալի իրականացումը այնքան մօտ էր թւում... Եւ շարան-շարան հրապարակ իջան ինտելիգենտ և ժողովրդական գործիչներ՝ վառելու ազատութեան մեծ հրդեհը, որ պիտի հալեցնէր, լափէր ստրկի ամրակուռ շղթաները:

Երիտասարդ Հայաստանն էր դա: Կազափարական վսեմ թռիչքների, ազատ մտքի և ասպետական զգացմունքի Հայաստանը: Սուրբ չէր ազատութեան մարտնչողների բանակը, բայց մեծ էր հաւատը, ուժեղ էր իդէալը հրապարակ: Կուռ տարրերը ինքնաբերաբար ծնունդ էին առնում տանջանքի աշխարհում՝ իրարից անկախ, ցիր-ցան վիճակի մէջ: Յեղափոխական կազմակերպութիւնը եկաւ ի մի ձուլելու նրանց: Կժաւարին պարտականութիւն: Այնուամենայնիւ նա կատարեց իր պարտքը, անդուլ մաքառելով արտաքին ու ներքին թշնամիները:

դէմ մի բացառիկ, դժոխային միջաւայրուով, շրջապատուած ամէն կողմից մարդակերներով: Տասը տարւայ ընթացքում, շնայած անօրինակ խոչընդոտներին, հայ յեղափոխական շարժումը ունեցաւ փառահեղ արտայայտութիւններ: Որքան հրաշալի տիպարներ արիութեան ու անձնուրացութեան և որքան խիզախ, դիւցազնական կռիւներ: Որպիսի՜ անդուհալ, որպիսի ցայտուն կոնտրաստ «Պառաւ» ու Երիտասարդ Հայաստանի միջև...

Եղան վայրկեաններ — դու, շառաչալից — մահուան պայքարի այդ տասնամեակում, երբ նոյնիսկ այդ պառաւ, զառամեալ Հայաստանը հանդէպ իր զաւակների հերոսութեան և եւրոպական փութկոտ միջամտութեան՝ փառաբանում էր ու սիրով գրկում յեղափոխութեան գաղափարը. թշնամին սոսկում էր «նայայի» անվեհեր թուխքներից՝ մարտական մի սառուու էր անցնում հայութեան ջղերով, և նա հպարտ էր... Բայց անցան այդ հանդիսաւոր վայրկեանները... Եւրոպան սպառնաց ու չխածնեց: Անգլո-ռուսական հակամարտութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին: Լօբանով յայտարարեց բացարձակ ձեռնպահութիւն և խրախուսեց հայերի դահճին: Քրանսիան համակերպեց Լօբանովին: Միւս պետութիւնները նոյնպէս ձեռնպահ մնացին: Անգլիան չխիզախեց միայնակ միջամտել: Մայիսեան ծրագիրն էլ (1895-ի) քնեց. բոլոր խոստումները մնացին խոստում: Դրա փոխարէն առաջ եկաւ հայութեան անվերջ մարտիրոսութիւնը և հայի հայրենիքը դարձաւ արեան ծով... Սուլթանը քաջալերած՝ առաջ տարեց հայաջինջ քաղաքականութիւնը և ուժգին մի հարածով ուզեց ջախջախել հայութիւնը ու խաչ դնել հայկական հարցի վրայ: Բայց դա պարտնք էր: Արիւոր հսկան նորից կազդուրում է ու նորից արձանանում իր հակառակորդի դէմ: Արեւի ու ատենութեան ամբարած թոյնը ելք է որոնում, և շատ չի անցնի, երբ նա յաղթական մի սլացքով կը յաջողէ — հակառակ տաճկի հայաստան ջանքերին, հակառակ եւրոպական ձեռնպահութեան և status quo-ի ծանուցումներին — վերջ դնել վայրենի, հորդայական վարչութեանը և արեան ու սարսափների հայրենիքում սկսել մի նոր դարագլուխ...

Չ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ի Ա Ս Տ Ղ Ը

Անոքերս ծոցս, աչքերս երկինք,
 Լուսամտիս մտ, տխուր, յուսաբեկ,
 Նստած կը դիտեմ հորիզոն հեռի...
 Որ բոցերու մէջ կայրի, կը վառի
 Ա՛հ, ի՛նչ է այդ բոց, ուրկէ կը ժայթքի,
 Արևին ճաճանչք, վերջալոյս կ'ընկճի,
 Կ'սքողէ կապոյտ երկինքը պայծառ,
 Հորիզոն կամար կը ձուլէ իրար,
 Նժդեհի աչքէն արցունք կը քաղէ,
 Աքսորւած սրտէն արիւն կը քամէ:
 Հայաստանն է այդ, հայրենիք անբախտ,
 Հայու բունն է որ կ'ընեն քարուքանդ:

Բայց հոգուս անհուն, սև անյուսուցիւն,
 Կը վաճէ խեղճ կայծ մը պլայուն,
 Երբ հոգուս անհոգ, անհաշուութեան խոր

կը ցոյայ մերթ վառ, մերթ աղօտ, պղտոր:
 Բայց ի՛նչ է այդ կայծ,
 Որ սև, մթազգած
 Թուխպերուն հանդէպ
 Կուելով ստէպ՝
 Ճգնի լայն, արձակ
 Եթերի մէջին,
 Ազատ, համարձակ
 Շողալ իւր կարգին.
 Յոյց տալ աշխարհին,
 Որ չ'ուզեր յաւէտ
 Ի ծոց խաւարին
 Շիջանել անհետ:

Տանն Ռուբինեանց
 Աստղն է այդ կայծ,
 Որ դարերէ ի վեր գարշ մթնոլորտում
 Գերի կը հիւծէր, մօտ էր իր ընկճում:
 Բայց յանկարծ օր մը սթափեց Ջէյթուն,
 Պարզեց կարծիր դրօշ իր հպարտ գլխուն:
 Սուրբ ուխտը ըրաւ վրէժխնդրութեան,
 Օրինակ տալով խրոխտ քաջութեան:
 Ամիսներ անդուլ կուեց անվհատ,
 Մէկի տեղ հարիւր դրկեց «ի դրախտ»:
 Այդպէս խորտակեց դարաւոր կապանք,
 Այդպէս ազատեց հայուն պատիւ, փառք...

Յայնժամ Ջէյթունցին հպարտ, մեծազօր,
 Արձակ-համարձակ ճախրէր սար ու ձոր
 Երգելով դարթ ազատ կեանք կամ մահ
 Կը յիշէր զոհերու յիշատակն անմահ:

ՉԱՏԻԿ

Թ Ի Ի Բ Գ Ի Ո Յ Թ Ո Ւ Բ Ը Ը

ԱՐԹՈՒ. ԹԱՇԱՅՈՒ ՄԱՀ. — Արթին փաշան ալ հողը դրն:
 Անընդհատ արքաներս ազգային զործերու մասնակցութիւնը
 ուղղակի սուլթան համդի խորհրդով — իր հեղինակաւորութիւնը
 ազգի կամքին ժայռին զարնելու յանդուհալ ու փառասէր փորձը,
 կը թելադրէ մեզ ըսել ըսնի մը խօսք անոր մահուան սուլթի
 և բեւեռաբոկ իր ամուսնը յեղափոխական պողպատով:
 Արթին փաշայի մահը ազգային սուգի մը հանդիսաւորութիւնը
 չէ՛ կարող ունենալ, զի իր պաշտօնին բերումով, շատոց արդէն
 ապահարզան ըրած էր ազգային զործերու օգտաւէտ մասնակ-
 ցութիւնէն և իբրև ղիւսմագէտ «պետական պատճառ» բոլ-
 րովին օտար չէր անոր սրտին վրայ ազդել:
 Կրնանք ըսել թէ Արթին փաշան թէ՛ շատ կը պատկանէր
 48-ի ազատամիտ և ազատասէր սերունդին, որոնք տեսած ու
 մտիկ ըրած էին Մեջլէս, Կիզոն, Լամաթիմը, Հիւկոն, — որոնք
 ըստ Օտտոմանի «Վաստաւածացիներ» խօսքը: Այդ դարու իտեա-
 րական մարտը հասանքին մէջ մկրտած սերունդն էր որ, վերա-
 դարձին Պօլսու, ազգային սահմանադրութիւնը դարձնեց այնքան
 ծարախիկ, որքան կորովի ձեռքերով, և այսպէս ընտանաւորու-
 տական կառավարութեան մը մէջ, ազգային վարչական ուս-
 կիական անամո՞ծաշնորհում մը հաստատեց, ազգին պարգեւելով
 Նահապետութեան ոգին և ինքնագիտակցութեան անաշխտ քայլերը:
 Ազգային սահմանադրութիւնը որ քառակուսի անիւններով կառո-
 վան էր թիւրք պետութեան աչքին — կը պարունակէր բարի սերմը,
 ծրագրու Նահապետը էր: Անոր զօած ակօսներուն մէջ ծնեցաւ,
 ծրագրեցաւ հայրենասիրական գրականութիւն մը, ո՞ր քառակուսի
 սահմանադրութեան լծւած ամբողջ ազգը, լուստես ծակատաքի
 մը մղումով ու քնազողով կը հրէս որոշ և փտաս նպատակի մը:
 Այդ տարրերակօթէն սքանչելի սերունդէն մտող չէ մնացած
 փակած է այնու այդ հերոսական և փառաբան զորքերը:

* * *

«Դրօշակի» խմբագրութիւնը առանձին նամակներով գիւց իտալական պարլամենտի անդամ՝ Ենրիկօ Ֆէրրիին և գերմանական Ռայխստագի անդամներ՝ Քէրէլին և Կէրտեռին, ինչպէս Նրանց հարցապնդում անել մեր խմբքի անձիւ պատգամաւորական ժողովներու:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԽՈՅՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԴԱՅՈՒՄԱՆ ԿՈՏՈՐԱՆԵՐԸ

Իրբն արծազանք Բրիւսէլի Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօյի լուչին Քրիստոսիական միացուալ սօցիալիստ կուսակցութիւնը հրատարակ նետնց իր կողմից մի մանիֆէստ՝ ուղղած Փրանսիայի աշխատուոր դասակարգին: Անաւասիկ այդ մանիֆէստն իր ամբողջութեամբ:

Աշխատուորներ, սօցիալիստներ,

Ամիսներից իվեր ամենայուզիչ լուրեր են գալիս մեզ Հայաստանից: Բազմաթիւ գիւղերում, բազմաթիւ նշանաւոր կենտրոններում՝ Եգերէկ, Խնուս, Մուշ, Սասուն և երկրի շատ ուրիշ կէտերում տեղի են ունեցել առանձնապէս նշանաւոր ջարդեր և զանազան նշաններից երևում է, որ կարծէք մօտ ապագայում պիտի իրագործին շարաշուք ծրագիրներ: Այդ նշաններից մէկն է զօրանոցների կառուցումը Հայաշատ վայրերում և զինուորական ուժերի անսովոր ծաւալումը: Աերջապէս պէտք է ստել որ — նոյնիսկ մի կողմից թողնելով նոր կասուրած ամենասարսափելի անցքերը և բնաջնջման այն հաւաքական ու անսպասելի միջոցները, որոնք սպառնում են ապագայում — Փոքր-Ասիայի հայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը վերջին ծայր արժանի է՝ իր վրայ պահելու քաղաքակրթւած աշխարհի և մասնաւորապէս սօցիալիստների ուշադրութիւնը:

Սկսած 1894-ի, 95-ի և 96-ի մեծ հեկատոմբներից, սկսած այն ժամանակից, երբ երեք տարւայ միջոցում երեք հարիւր հազար հայ, այդ կին, ծեր ու երեխայ ընկան Աբդի և Համիդի ծառաների հարածների տակ, — թիւրքական Հայաստանը, չնայած սուլթանի խոստումներին ու ստանձնած պարտաւորութիւններին՝ անդադար եղել է թատերաբեմ ամէն տեսակ թշւառութեան, ամէն տեսակ վայրենութիւնների, ամենաանտիրտ և ամենազարշիլ եղեւնափորների:

Հայերի դէմ ամէն բան թողատուած է. ամենայանցաւոր գործադրութիւնները դառնում են օրինաւոր, նրանք բացարձակապէս կամ լռելիայն խրախուսուում են երլըրդ Բիսուկի Մարդուց: Քրդերը, համիդիէները — սուլթանի այդ ժամանակակից ենիչերիները՝ աւելի անողորմ և աւելի բարբարոս քան նախկինները՝ իշխում են տիրականօրէն հայերի կայքի և անձի վրայ: Նրանք զրկում են հայերին իրենց հողերից — եթէ նրանց հաճել է այդ — և ապա ստիպում են նրանց իբրև ստուկների, մշակել այդ հողերը, որոնց տէրերն էին նրանք քիչ առաջ: Նրանք յափշտակում են հայերի հօտերը, տանում են նրանց հունձը, գողանում են նրանց մօտ եղած չեղած դրամը: Առանց պատրակի, սոսկ քմահաճոյքով նրանք պաշարում են ունէ գիւղ, թալանում են այն, գերի են առնում պատաւոր բնակիչներին, որոնց յետոյ սպանում են կամ բանտ են նետուում Բունաբարում են

կանանց և ջահէլ աղջիկներին: Երբեմն ահաւոր սպառնալիքներով նրանք աջողում են խաւամացնել բնակիչների մի մասը և այդպիսով պահում են ամօթի և բնաջնջման իրենց գործը առաքելութեան մի գարշիլ լուսապակով:

Հարց կրտան՝ ինչպէս է պատահում արդեօք, որ մի ժողովուրդ թող է տալիս այդպէս խողխողել իրեն և չի փորձում ընդվզում մի ահագին շարժումով դետին փոել հարստահարիչին: Բայց, ինչպէս որ ասած է նորերս Գլասկօլի խաղաղութեան կօնգրէսին ներկայացած մի յիշատակագրում, «Բունութիւնների և մարդասպանութիւնների դէմ պաշտպանելու համար հայերը ոչ մի միջոց չունին, քանի որ նրանց արգելած է ունէ զէնք կրել: Դանակներն անգամ խլում են նրանցից, մինչեւ բոլոր քրդերն ու թիւրքերը լաւ զինւած են, դարերից իվեր նրանց արգելւած է մինչև իսկ գագանակներ ունենալ»: Հայերը մի անպաշտպան որս են քրդերի ու թիւրքերի համար և այդ որսը նրանք բրունում են, չարչարում, պատառոտում են, նրանց տանջանքներից մի սոսկալի հրձանք են ստեղծում նրանք իրենց համար:

Կողոպուտներ, սպանութիւններ, բռնաբարութիւններ — այդ ոճիրները կատարում են ամէն օր և նրանց լուրը հասնում է Եւրօպա և պետութիւնների գիււնատները տեղեկանում են նրանց մասին իրենց հիւպատոսների պաշտօնական զեկուցումներով, ինչպէս նաև դժբախտ հայերի յաճախակի զանգատներով և թախանձագին կոչերով:

Եւրօպական պետութիւնները իրազեկ են, բայց մնում են լուռ, անկարեկիր և իրենց այդ անտարբերութեամբ ու լուռութեամբ նրանք ծածկում են սուլթանի հրամանով գործւած ոճիրները:

Ինչու մնում են նրանք լուռ ու անկարեկիր: Չեն կարող արդեօք միջամտել վախճան դնելու բոլոր իրաւունքների այդ բռնաբարումին, այդ անդադրում ու յանդուգն մարտակոչին, որ ուղղւած է ընդդէմ մարդկութեան: Դատապարտւած են նրանք արդեօք անդրդելի մի ճակատագրով՝ անգոր և անշարժ հանդիսատես մնալու արդքան զազրելի ոճիրների:

Ոչ, մի յատուկ դաշնագիր, Բերլինի դաշնագիրը, ստորագրւած Թիւրքիայից, միաժամանակ և Գերմանիայից, Անգլիայից, Իտալիայից ու Ֆրանսիայից՝ սահմանել է հայերի դրութիւնը: հրատարակել է անհրաժեշտ սեպւած բարենորոգումներ և լիազօրութիւն է տւել այդ այլազան ազգութիւններին՝ միջամտելու և հովանաւորելու հայերին: Այդ դաշնագրի 61-րդ յօդւածի համաձայն՝ «Բ. Դուռը պարտաւորում է անյապաղ իրագործել այն բարելաւումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջւում են հայաբնակ գաւառների տեղական պետքերից և ապահովել նրանց չէրքէզների ու քրդերի դէմ: Նա պարբերաբար կը զեկուցանէ այդ խնդրի համար ձեռնարկւած միջոցները պետութիւններին, որոնք կը հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

Բերլինի դաշնագրի այդ յօդւածը մնաց մեռած տառ, մասամբ սուլթանի, մասամբ էլ Եւրօպայի յանցանքով: Նախատեսուած միջոցներին սուլթանը չի ձեռնարկել իսկ պետութիւնները, որոնք պիտի հսկէին նրանց գործադրութեան վրայ՝ միանգամայն աչքաթող են արել նրանց: Այն գարշիլ սպանութիւնները, որոնք 1894-ից

մինչև 1897 անապատ գործերին Հայաստանը՝ տեղի չէին ունենալ առանց այդ յանցաւոր անտարբերութեան:

1895-ին, Սասունի ջարդերի հետևեալ օրը եւրօպական կառավարութիւնները մի վարկեան գիտակցեցին իրենց վրայ ծանրացող պատասխանատուութիւնները և յիշեցին Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը: Նրա պարունակութիւնը սուլթանին յիշեցնելու համար՝ նրանք ընդհանուր համաձայնութեամբ մշակեցին մի յիշատակագիր, որ և լրացրին բարենորոգումների մի ծրագրով: Սուլթանը հաստատեց թէ մէկը և թէ միւրը: Գրանով նա երկրորդ անգամ ճանաչում էր իր պարտականութիւնը՝ տալու հայերին միևնոյն իրաւունքները, ինչ որ միւս հպատակներին, իր պարտականութիւնը՝ պաշտպանելու նրանց ամէն տեսակ յարձակումների դէմ և պետութիւնների իրաւունքը՝ հսկելու, որ կիրաւուի հայ հպատակների համար ընդհանուր օրէնքը:

Այդ մէտօրանդումի յօդուածների մէջ յիշատակեցրէ հետևեալը. «70 նշանակել բարձրագոյն վերահսկող կոմիսար՝ ըէֆօրմները գործադրելու գաւառներում: 80 կազմել մի մեայուն քննիչ յանձնաժողով և «Պոլսում»:

Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի պէս 1895-ի մէտօրանդումը ևս մնաց ապարդիւ: Ոչ Թիւրքիան, ոչ էլ պետութիւնները ամենափոքր ուշադրութիւն անգամ չգործարին նրա վրայ: Այսօրայ մեր պահանջն է՝ որ նրանք յիշեն այդ դաշնագրի գոյութիւնը և ըստ այնմ գործեն, մեր պահանջն է՝ որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը գիտակցէ իր պարտքը և իր իրաւունքը գործադրէ, որ նա դուրս գայ իր անտարբերութիւնից և անէ այն ժեստը, որը կարող է փրկել հարիւր հազարաւոր մարդկային կեանքեր և գուցէ ազատել մի ամբողջ ցեղ ընացնելու միջ:

Ներկայ ժամին միջամտութեան այդ պարտականութիւնը աւելի զօրեղ է, քան երբ և իցէ, ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ բացառիկ ծանրակշիռ անցքեր թուում են անխուսափելի, այլ նաև որովհետև ուրիշ կարգի դործեր — իսկպէս ամենացած կարգի — առաջ են բերել կէս-խզում նրա և Բ. Գրան յարաբերութիւնների և յարուցել են երկուսի միջև դիւանագիտական մէկ խօսակցութիւն, որի նիւթը շատ դիւրին կը լինէր ընդարձակել և որի աստիճանը դիւրին կը լինէր բարձրացնել: Մեր կառավարութիւնը, որ տարիների ընթացքում անվզայ է գտնուել այնքան գազանութիւնների տեսարանի հանդէպ՝ յուզեց երբ տեսաւ, որ օսմանեան կառավարութիւնը յայտարարում է կարգադրել դրամական խնդիրը, որ շահագրգռում է Ֆինանսական մի ընկերութեան և մի քանի բանկիրների, և նա յուզեց այն աստիճան, որ պատրուակ տւեց իր դեսպանին՝ Ֆրանսիա վերադառնալու և միաժամանակ հրահանգեց Պարիզի Թիւրքաց դեսպանին՝ թողնել իր պաշտօնը:

Արդ, այս ըստէս, երբ Ֆրանսիական հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ դառնալով եռանդուն սպասաւոր մի քանի կապիտալիստների շահերի՝ ընդհարումի մէջ է մտել երբեք քիսկի կառավարութեան հետ — մենք պէտք է յիշեցնենք նրան, որ շատ ժամանակից իվեր բոլորովին տարբեր պատճառներ — մարդկայնութեան պատճառներ, ինչպէս նաև վստահութեան այն զգացմունքը, որ հայ ժողովուրդը տածել է դէպի նա — պիտի առաջ բերէին նրա կորովի միջամտութիւնը այդ (Թիւրքաց) կառավարութեան գործերում: մենք պէտք է

յիշեցնենք նրան (Ֆրանս. կառավարութեան), որ նա չի կարող — առանց ինքզինքը ծածկելու անընդելի ամօթով — աւելի ևս յայտարարել՝ պահանջելու, որ ի գործ դրին Բերլինի դաշնագրի և 1895-ի մէտօրանդումի յօդուածները: Համաձայն 1900-ի սօցիալիստական միջազգային կոնգրէսի մէկ վճռին՝ միջազգային սօցիալիստական բիւրօն այս օրերս հրաւեր ուղղեց բոլոր երկրների սօցիալիստ կուսակցութիւններին, որ նրանք ազգեն իրենց պարլամենտների և կառավարութիւնների վրայ, որպէս զի պետութիւնները վերջ դնեն Հայաստանի կոտորածներին: Ցամուհիսի օրից յետոյ պատգամաւորական ժողովի բեմից սօցիալիստ հետադուրները լսեցնել կրտան մեր կուսակցութեան բողոքը և կը պահանջեն մեր կառավարութիւնից կատարել իր պարտքը: Ձեռք կասկածում, որ ուրիշ պարլամենտներում ևս մեր արտասահմանեան բարեկամները բեմ կը հանեն միևնոյն խնդիրը և կը գործեն միևնոյն ոգով: Աւրիշ երկրներում սօցիալիստները համաձայն միջազգային բիւրօսի ցանկութեան՝ մամուլի, հրատարակական ժողովների միջոցով կը լուսաւորեն հանրային կարծիքը և կը շարժեն մասսաները:

Պէտք է, որ մեր երկրում ամբողջ սօցիալիստ կուսակցութիւնը ոտքի կանգնէ և լսեցնէ իր ձայնը: Պէտք է, որ մեր սահմանների այս և այն կողմը սօցիալիստ ընտրեալների գործունէութիւնը երկրորդի բոլոր սօցիալիստների գործունէութեամբ, մամուլի և ժողովների մի մեծ շարժումով:

Աշխատաւորներ, սօցիալիստներ, ջանացէք, որ 1900-ի միջազգային կոնգրէսի խօսքը վերածուի գործի:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Կ Ե Ա Ն Ք Ի Գ Ի Մ Ա Ց

Գաժան կեանքի դիմաց կանգնած էին երկու մարդ, երկուսն էլ դժգոհ նրանից և կեանքի հարցումին «Ի՞նչ էք ինձնից սպասում».— նրանցից մէկը նաղած ձայնով ասաց. — «Ի՞նչ հակասութիւնների խտութիւնից եմ պարբացած ես. իղուր իմ բանականութիւնը ձգտում է ըմբռնել գոյութեան խորհուրդը և քո հանդէպ հոգիս լի է վարանումի խաւարով: Իմ ինքնագիտակցութիւնը ասում է ինձ, որ մարդս լաւագոյնն է բոլոր էակներից. . .

— Ի՞նչ ես ուզում ինձնից, հարցրեց կեանքն անտարբեր:

— Երջանկութիւն. . . Իմ երջանկութեան համար անհրաժեշտ է, որ դու հաշտեցնէիր իմ հոգու հակասութիւնների երկու հիմունքները՝ իմ «ուզում եմ»-ը քո «պարտաւոր ես»-ի հետ:

— Ուզիր այն, ինչ որ պարտաւոր ես ինձ համար, խտութեամբ պատասխանեց կեանքը:

— Ես չեմ ցանկանում լինել քո զոհը, բացականչեց մարդը. ես կեանքի տէրն եմ ուզում լինել, այն ինչ պարտաւոր եմ ձկել վիզս նրա օրէնքների լծի տակ — ինչու համար. . .

— Խօսեցէք աւելի պարզ կերպով, ասաց միւս մարդը, որը աւելի մօտ էր կանգնած կեանքին. իսկ առաջինը շարունակում էր, ուշք չզարձնելով ընկերոջ խօսքերին: — Ես ազատութիւն եմ ուզում — ապրել ներդաշնակ

